

همایش علمی پژوهشی فقه و حقوق اسلامی

نهاد برگزار کننده همایش: موسسه قانون یار

((با حمایت معنوی مرکز علمی کاربردی سازمان همیاری شهرداری های استان اصفهان))

سر دبیر علمی و مسئول برگزاری همایش: دکتر بهنام اسدی
شماره مجوز: ۹۸/۷۸۸۶۴-۲۳۵۱
سال برگزاری همایش: ۱۳۹۸
شماره مقاله: ۱۱۹۵/۷۷۶
رده بندی کنگره: ن ۱۰۱/۷۲

مبانی مصونیت و مسئولیت مدنی دولت در ممانعت از دسترسی پذیری

دکتر امین امیریان فارسائی^۱

دکتری حقوق کیفری و جرم شناسی ، مدرس دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرکرد

سیمین آزادیان

کارشناس ارشد حقوق جزا و جرم شناسی

چکیده

در سیستم های رایانه ای، داده ها و اطلاعات مهم ترین و پرارزشترین عنصر هستند چه بسا در گاهی مواقع پرارزش ترین محصول یک شرکت میباشند از آن جا که در عصر نوین داده ها و سامانه ها دارای ارزشی بالاتر از گندم و حتی فناوری هستند لذا ضرورت می یابد که تمام انسان ها در هر زمان و مکان، امکان دسترسی به داده ها و سامانه هایشان را داشته باشند و ذکر این نکته ضروری است که حتی با حکم قانون نمیتوان افراد را از این حق منع کرد . از آنجا که با عدم دسترسی افراد به داده و سامانه خسارت مادی و معنوی به آن ها وارد میشود حال باید دید که مباشر جرم کیست اگر شخص حقیقی باشد که به مجازات اشخاص حقیقی محکوم میگردد و اگر از اشخاص حقوقی وابسته به دولت باشد به مجازات اشخاص حقوقی محکوم میشود. و اگر دولت مرتکب جرم ممانعت از دسترسی به داده و سامانه شود و متحمل خسارت شود باید به پرداخت و جبران ضرر محکوم گردد مگر این که در راستای اعمال حاکمیتی باشد.

کلید واژگان: مسئولیت مدنی، مسئولیت مدنی دولت، داده، سامانه، جبران خسارت

^۱ نویسنده مسئول

مقدمه

زندگی امروز جوامع انسانی به گونه ای شگفت انگیز با داده ها پیوند خورده است، زیرا عملکرد صحیح سامانه های رایانه ای و مخابراتی که نقش بسیار موثر و تعیین کننده ای را در سبک و شیوه زندگی شهروندان ایفا می کند، بدون آن ممکن نیست و این مهم موجب می شود تا افراد با دقت بیشتری به امنیت رایانه ای توجه کرده و از داده ها و سامانه هایشان حفاظت کنند. (خرم آبادی، ۱۳۸۳، ص ۲۱) امنیت رایانه ای شاخه ای از فناوری اطلاعات می باشد که بحث امنیت و نگهداری امن داده ها و اطلاعات را بر عهده دارد. حفاظت، پشتیبانی و نگهداری از داده های رایانه ای، اطلاعات مهم، برنامه های حساس، نرم افزارهای مورد نیاز و یا هر آنچه که در حافظه جانبی رایانه مورد توجه بوده و با اهمیت می باشد، امنیت رایانه ای نامیده می شود. امنیت در حالت کلی می بایست سه بخش را شامل شود: محرمانگی، یکپارچگی و دسترس پذیری. بدین معنی که تعیین و تضمین یک شبکه یا سیستم امن می بایست منجر به سه هدف بالا گردد. (آندوراس، ۱۹۹۸، ص ۴۵) یکی از این سه اصل مهم و بنیادین امنیت رایانه ای دسترسی پذیری است که در واقع پس از اصول محرمانگی و یکپارچگی در درجه سوم از اهمیت خاصی برخوردار است. از آن جا که سالیانه کاربران و سازمان ها مبالغ گزافی را برای در امان ماندن داده ها و سامانه هایشان برای جلوگیری از مختل کردن و استفاده ناپذیر کردن داده ها که قابلیت دسترسی به آن ها را به مخاطره می افکند خرج می کنند پس ضرورت دارد کشورها از این افراد و سازمان ها حمایت کرده و با جرم انگاری و اعمال کیفر در صدد حمایت از بزه دیدگان بر آیند. در این مقاله در پنج فصل به دنبال حمایت کیفری از داده و سامانه ها و مبانی عدم مسولیت مدنی دولت هستیم در فصل اول: حق دسترسی به داده و سامانه، فصل دوم: مفاهیم و پیشینه مسولیت مدنی دولت، فصل سوم: مبانی مسولیت مدنی، فصل چهارم: مبانی مصونیت و مسولیت مدنی دولت با توجه به مبانی مسولیت مدنی، فصل پنجم: مسولیت مدنی دولت در اینترنت و محیط سایبری را مورد بررسی قرار می دهیم.

۱- حق دسترسی به داده و سامانه

یکی از حقوق مهم افراد دسترسی به داده و سامانه هایشان در هر زمان و مکان است و لذا باید گفت که این حق به هیچ وجه حتی با حکم قانون از بین نمی رود از آن جا که افراد بخش وسیعی از اطلاعات خود را در سامانه ها شخصی و یا پست الکترو نیک خود ذخیره میکنند لذا ضرورت دارد که در هر لحظه که نیاز به آن دارند به آن دسترسی پیدا کرده و استفاده نمایند. بر اساس اصل حداقل حق دسترسی، هر برنامه و هر کاربری که به سیستم دسترسی دارند باید از حداقل دسترسی هایی که برای کامل کردن وظیفه شان ضروری است، استفاده نمایند. به طور معمول هر سیستم دارای اجزای مختلفی است که اکثر آنها نیازمند یک مجموعه از دسترسی های پایه هستند، اما تعداد کمی از اجزا نیازمند حق دسترسی بالاتری نسبت به دیگران هستند که اصطلاحاً گفته می شود این اجزا با حق دسترسی ارتقا یافته اجرا می شوند. تنها برنامه های مربوط به این اجزا امضا یا علامت گذاری می شوند و دیگر برنامه هایی که نیازمند حق دسترسی ارتقا یافته نیستند نباید امضا شوند. به موجب بند ۸ ماده از دستور العمل شماره EC/۹۵/۴۶ اتحادیه اروپایی مقرر میدارد: "کشورهای عضو پردازش داده های شخصی مربوط به ریشه های قومی و نژادی، اعتقادات سیاسی، عقاید دینی و فلسفی، عضویت در اتحادیه های تجاری و پردازش داده های مربوط به سلامتی و زندگی جنسی را ممنوع خواهد نمود." (اصلائی، ۱۳۸۴، ص ۱۰۲) داده های موضوع این ماده که به داده های شخصی حساس معروفند تقریباً در اغلب قوانین و متون قانونی مشابه مشمول حمایت قرار گرفته اند که به شرح زیرند:

الف: داده های مربوط به سلامتی خصوصیات وراثتی

ب: داده های تجاری و اقتصادی

ج: داده های اعتقادی

د: داده های جنسی

ه: داده های مربوط به محکومیت های کیفری

و: داده های عمومی

از آن جا که داده های مذکور مورد حمایت قانون گذار هستند افراد باید در هر زمان که میخواهند به آنه ها دسترسی داشته باشند و از آن ها استفاده نمایند. پس میتوان گفت که حق دسترسی بدان معناست که وی باید امکان دسترسی به داده های خود یا حداقل اطلاعات راجع به آن از قبیل نوع و حجم و ماهیت داده ها، هدف پردازش و مدت ذخیره و ... آنها را داشته باشد... (اصلانی، ۱۳۸۴، ص ۱۶۵)

۱-۱ محدودیت های حق دسترسی به داده و سامانه

- وقتی که دسترسی موجب ایجاد نا امنی یا خطر برای سلامتی یا حیات دیگری
 - وقتی که دسترسی موجب ایجاد خطر یا تهدید جدی برای حریم خصوصی سایرین باشد
 - وقتی که منع دسترسی به حکم قانون باشد
 - وقتی که دسترسی موجب اخلال در تعقیب و کشف یک جرم مهم باشد.^۱
 - وقتی منع دسترسی به موجب حکم مقام صلاحیتدار (قضایی-امنیتی) باشد
- در خصوص محدودیت های حق دسترسی در کشورهای مخلف نظراتی ارائه شده است که ما به نظر قانون گذار ایران و حقوق داخلی بسنده میکنیم. باتوجه به صدر بند د ماده ۵۹ قانون تجارت الکترونیکی جمهوری اسلامی ایران مصوب ۱۳۸۲ که مقرر میدارد: ((شخص موضوع ((داده پیام)) باید به پرونده های رایانه ای حاوی ((داده پیام)) های شخصی مربوط به خود دسترسی داشته و بتواند ((داده پیام)) های ناقص و یا نادرست را محو یا اصلاح کند (جاوید نیا، ۱۳۸۸، ص ۱۵۲)

¹<http://www.privacy.gov.au/publications/npps01>

میتوان گفتکه اصل حق دسترسی در باب مطلق داده ها و همچنین در جمیع موارد بدون آن که استثنائات و یا محدودیت های از قبیل آنچه در بالا بدانها اشاره شد، باید گفت که چنین رویکرد افراطی در حمایت از داده که با سایر احکام قانون گذار در همین قانون نیز تناقض و تنفر جدی دارد ناشی از غفلت و مسامحه بوده است و پر واضح است که چنین رویکرد افراطی در عمل نمی تواند به نحو کامل رعایت شود از آن جا که قانون اطلاق دارد و افاده عموم میکند بر تمام اشخاص حقیقی و حقوقی و به طریق اولی دستگاه های دولتی ملزم به رعایت هستند و، لذا مطابق این قانون و قانون جرایم رایانه ای همه اشخاص و هر کس که بخواهد میتواند به داده های خود دسترسی داشته باشد و میتواند به فایل های موجود در وزارت اطلاعات در خصوص او گرد آوری شده است دسترسی داشته باشد ((اصلائی، ۱۳۸۴، ص ۱۶۸)) با این وجود میتوان گفت که اکثر حقوق دانان معتقدند که قانون اجازه محدود کردن دسترسی به داده های شخصی را نمی دهد و اجازه محدود کردن دسترسی به داده ها را حتی با حکم قضایی هم نمی دهد باید دید که تبصره ای در قانون گنجانده شده که دولت یا مسئولان امر در برخی از شرایط می توانند دسترسی افراد را منع کنند یا خیر؟ با توجه به اینکه این موضوع جزو حقوق افراد محسوب می شود در هیچ شرایطی این امکان وجود ندارد. البته در شرایطی با مجوز قضایی تنها می شود به اطلاعات افراد سرکشی یا داده های برخی را نگهداری کنند. اما اینکه کسی اقدام به محدود یا ممانعت کردن از دسترسی افراد به اطلاعات شان کند حتی با مجوز قضایی هم امکان پذیر نیست. در مورد دسترسی به سامانه هم مقررات دسترسی به داده حکم فرما از آن جهت ماده ۷۳۸ قانون مجازات اسلامی آن دو را در کنار هم آورده که برخلاف کنوانسیون بزه های محیط سایر است که فقط از داده حمایت کرده است. (عالی پور، ۱۳۹۰، ص ۲۲۹) باید خاطر نشان کرد که آیا دولت می تواند با راه اندازی شبکه ملی اطلاعات اقدام به محدود کردن شبکه اینترنت کند، در صورت راه اندازی این شبکه، حق افراد نسبت به دسترسی آزاد به داده های آنها در فضای مجازی نفی نمی شود؛ چرا که قانون جرایم رایانه ای اشاره ای به این موضوع نکرده که آیا فضایی که در اختیار کاربران ایرانی قرار می گیرد توسط سرویس دهندگان خارجی تامین می شود یا داخلی و این موضوع هیچ ربطی به داده های کاربران ایرانی ندارد. آنچه که ما

می‌گوییم باید مورد حمایت قرار بگیرد دسترسی به داده‌های ایرانیان است نه حمایت از یاهو و جی‌میل. در ماده ۱۰ قانون جرایم رایانه‌ای که به قانون مجازات اسلامی هم اضافه شده به صراحت به این موضوع تاکید می‌کند که اگر کسی با اقداماتی از قبیل مخفی کردن داده‌ها یا به هر طریق دیگری مانع دسترسی افراد مجاز به داده‌هایشان شوند به حبس محکوم می‌شود. قانون جرایم رایانه‌ای اصلاً در صدد حمایت از سایت‌ها یا امکانات خارجی نیست بلکه در صدد حمایت از داده‌های ایرانیان است: این قانون در صدد حمایت از حق دسترسی افراد به اطلاعات‌شان است. (محمدی ۱۳۸۸، ص ۸۷)

۲- مفاهیم و پیشینه

۱،۲ مسئولیت مدنی و مسئولیت اخلاقی

مسئول {۱} از آن‌جا که اسم مفعول است، به معنی پرسیده شده و درخواست شده و بازخواست شده می‌باشد. لفظ مسئول ۵ بار در قرآن کریم، در آیاتی چون آیه شریفه ۲۴ از سوره مبارکه صافات آمده است، که خداوند متعال به فرشتگان درباره مجرمین می‌فرماید: «وَقَفُّهُمْ إِنَّهُمْ مَسْئُولُونَ» به کار رفته است {۲}.

در روایات نیز واژه مسئول دیده می‌شود. به عنوان نمونه، پیامبر اعظم (ص) می‌فرماید: «کلکم راع و کلکم مسئول عن رعیه» که مبین مسئولیت اجتماعی است و نزدیک به مفهومی است، که امروزه از مسئول به ذهن می‌آید.

لفظ مسئولیت نیز مانند الفاظ مالکیت، الوهیت و معلولیت ساخته شده است و به تعبیر نویسندگان عبارت است، از ضرورت پاسخ‌گویی توسط شخصی که از تعهدات و وظایف خود تخلف نموده است، چه این تعهدات حقوقی باشند و چه جنبه اخلاقی و معنوی داشته باشند. (صفار، ۱۳۷۳، ص ۴۴۹)

در قانون مدنی به جای مسئول و مسئولیت از ضامن و ضمان استفاده شده است. {۳} چرا که در اسلام از مسئولیت جبران خسارت به ضمان تعبیر شده است و منظور از ضمان، ثبوت اعتباری چیزی در ذمه کسی به حکم شارع است. (گرگی، ۱۳۸۰، ص ۲۵۷) بنابراین با کمی

تأمل می‌توان بیان نمود، که بحث معافیت از مسئولیت یا مصونیت که در ادبیات حقوقی امروزی متداول است و در این پژوهش به کار رفته، با مسقطات ضمان رایج در کلام فقها می‌تواند نزدیک و همسان‌سازی شود.

مسئولیت مدنی مسئولیتی است، که در برابر ایجاد خسارت به وجود می‌آید و به وجود آورنده خسارت را ناگزیر از جبران خسارت می‌نماید. مسئولیت مدنی به معنی مسئولیت پرداخت خسارت است. (جعفری‌لنگرودی، ۱۳۷۸، ص ۶۴۵) بنابراین هر جا که شخص در برابر دیگری مسئول جبران خسارتی باشد، در آن جا مسئولیت مدنی وجود دارد.

بر مبنای مسئولیت مدنی بین زیان‌زننده و زیان‌دیده، رابطه‌ای خاص به وجود می‌آید، که همان جبران خسارت است. بنابراین مسئولیت مدنی در معنی عام و وسیعش هم مسئولیت قراردادی و هم مسئولیت خارج از قرارداد را در بر می‌گیرد. زیرا در هر دو مسئله مهم، بحث جبران خسارت است. اما تفاوت اساسی این دو با هم برمی‌گردد، به وجود یا عدم وجود قرارداد بین طرفین. قلمرو مسئولیت مدنی از جایی آغاز می‌شود، که بین طرفین قراردادی برای انجام تعهد وجود نداشته باشد. مسئولیت مدنی ناشی از نقض قرارداد نیست، در حالی که مسئولیت قراردادی مسئولیتی است، که در نتیجه تخلف از مفاد قرارداد خصوصی پدید می‌آید. به عبارت دیگر مسئولیت قراردادی به این معنی است، که کسی که به عهد خود وفا نکرده و باعث ضرر طرف قرارداد خود شده باشد، باید زیان وارده را جبران نماید.

منظور از مسئولیت اخلاقی این است، که انسان در مقابل خداوند یا وجدان خویش جواب‌گوی خطای ارتكابی باشد. این مسئولیت در فعل یا ترك فعلی که به شکل مخالفت با تعالیم دینی یا قواعد اخلاقی و وجدان باشد ظاهر می‌گردد. ولی اگر منشا الزام به پاسخ‌گویی معیارهای خارجی و بر پایه رفتار متداول افراد جامعه و در برابر حقوق موضوعه باشد، مسئولیت را مسئولیت حقوقی گویند.

مسئولیت اخلاقی جنبه درونی و شخصی داشته و برای مسئول شناختن فاعل زیان، باید شرایط و اوضاع و احوال شخصی و اندیشه و وجدان وی بازرسی شود. در حالی که مسئولیت مدنی به‌طور عینی (نوعی) در مقایسه با یک رفتار عادی مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. لذا یک‌اندیشه ساده ممکن است، موجب مسئولیت اخلاقی شود. ولو این که موجب ضرر قابل لمسی به

دیگری نشود. اما مسئولیت مدنی مستلزم ظهور خارجی اندیشه به صورت فعل یا ترک فعل، که همراه با ضرر و زیانی باشد، بوده و ورود ضرر شرط تحقق مسئولیت است. (خرم آبادی، ۱۳۹۰، ص ۷۲)

برخلاف مسئولیت اخلاقی که ضمانت اجرای آن شرم ساری وجدان و احساس گناه است، ضمانت اجرای مسئولیت مدنی و کیفری، جبر و الزام دستگاه های قانونی و قضائی کشور می باشد.

۲،۲: مسئولیت مدنی، مسئولیت کیفری و مسئولیت انتظامی

در مسئولیت مدنی و کیفری فرد مسئول، باید مرتکب فعل یا ترک فعلی شود، که به دیگری ضرر رساند. در مسئولیت مدنی ضرر متوجه شخص خصوصی و در کیفری متوجه جامعه است. لذا هدف از مسئولیت کیفری مجازات مجرم است و مجازات باید متناسب با اهمیت تقصیر ارتكابی باشد. اما هدف از مسئولیت مدنی جبران ضرر و زیان وارده به زیان دیده است و با میزان این زیان سنجیده می شود. (آقای نی، ۱۳۸۷، ص ۴)

در مسئولیت کیفری قصد و نیت یکی از ارکان اساسی مسئولیت است و در حقوق کیفری جرم غیر عمد جنبه استثنایی داشته و موردی وجود ندارد، که قانون کسی را بدون تقصیر مجرم شناسد. ولی در مسئولیت مدنی «کسی که بر خلاف حق و در اثر بی مبالائی و بی احتیاطی به دیگری خسارتی وارد می آورد، باید آن را جبران کند». (کاتوزیان، ۱۳۷۹، ص ۵) مسئولیت کیفری با اجتماع سه عنصر، تحقق می یابد. اولین پایه مسئولیت کیفری، عنصر قانونی است، که عبارت از وجود یک متن قانونی است که یک عمل را مجرمانه قلمداد می کند. دومین پایه آن، عنصر معنوی است، که به واسطه قصد ارتكاب عمل زیان آور و مجرمانه تحقق می یابد. سومین عنصر، عنصر مادی است، که انجام عملیات مجرمانه است و می تواند جنحه، جنایت یا خلاف باشد. (با هری، ۱۳۸۴، ص ۲۹۶)

با این وجود بین مسئولیت مدنی و کیفری گاهی ارتباطاتی وجود دارد. مثلاً عمل واحد می تواند هر دو مسئولیت را در پی داشته باشد. در مورد مسئولیت انتظامی به این مطلب اکتفا می شود، که نقض مقررات صنفی به وسیله یک نفر از افراد آن صنف مانند صنف قضات، وکلا، کارشناسان دادگستری و... تخلف انتظامی محسوب می شود. مثلاً قانون وکالت

مصوب ۱۳۱۵/۱۱/۲۵ که قواعد اساسی لازم‌الرعایه بر وکلا را بیان می‌دارد. یا آئین‌نامه انتظامی پزشکی مصوب کمیسیون‌های مشترک بهداری و دادگستری مجلسین به سال ۱۳۴۸ در ۶۵ ماده تخلفات انتظامی پزشکان را بیان داشته است. تخلفات انتظامی و مجازات‌های آن را مشخص می‌نماید. کیفر تخلف انتظامی تناسب و ارتباط با شغل مرتکب تخلف دارد؛ از قبیل توبیخ، تعلیق موقت، انفصال موقت یا دائم از شغل و... در این حالات خطا نوع خاصی است، که اساس آن انضباط شغلی و مسلکی است و از چارچوب مسئولیت مدنی خارج بوده و مرتکب تخلف انتظامی تنها مسئولیت انتظامی دارد.

۳،۲ مفهوم خطای کارمند

شناخت مسئولیت مدنی کارمند نسبت به اشخاص منوط به حل مسأله مقدماتی مهم است و آن تمیز تقصیر شخصی از تقصیر اداری (خطای شغلی) است، تا تقصیر شخصی بر عهده کارمند و تقصیر اداری بر عهده دولت به معنای اعم یا بیت‌المال باشد. در تعریف خطای شغلی آمده است: خطایی که در هنگام انجام حرفه معین به وجود می‌آید. مانند خطای وکیل در دفاع و دادرس در صدور حکم و پزشک در معالجه یا عمل جراحی و مهندس در ترسیم نقشه مهندسی و... خطای شغلی از نقض اصول و قواعد موضوعی و متعارف هر شغل به وجود می‌آید، مانند این که حرفه را به شکل نامشروع انجام دهد. یعنی از روش فنی متعارف مطابق اصول مسلم آن شغل تجاوز نماید. برخی از حقوق‌دانان بر این عقیده‌اند، که خطای اداری عبارت است، از تقصیرهای متعارف یک سازمان دولتی: «هر اداره و مؤسسه عمومی در انجام وظایف خود باید در حدود متعارف مراقبت داشته باشد، که از اعمال او زبانی به کسی وارد نشود. در این حدود البته اشتباهات و تقصیرات برای دستگاه غیرقابل اجتناب است و مسئول آن باید دولت باشد، ولی اگر اشتباهات و تقصیرات از این حدود که تشخیص آن بر عهده قاضی است خارج شود، تقصیرات مزبور خطای شخصی مستخدم بوده و او باید از عهده خسارت برآید». (مؤتمنی طباطبایی، ۱۳۷۹، ص ۴۰۱) نویسندگان تصریح کرده‌اند، که: «مهم‌ترین ویژگی خطای اداری این است که تقصیر ایشان در حین انجام وظیفه یک تقصیر حرفه‌ای به شمار می‌رود» (غمامی، ۱۳۷۶، ص ۳۳) در مورد مسئولیت پیشه‌وران گفته شده است، که این مسئولیت در اکثر اوقات مسئولیت قراردادی

است، نه مسئولیت قهری. زیرا آن‌ها برای ارائه و تقدیم خدمات به مشتریان به وسیله قرارداد با آن‌ها مرتبط می‌باشند. (السنه‌وری، ۱۹۹۸م، ص ۵۴۸) حقوق دانان نیز در این باره معتقدند: در جایی که مسئولیت قراردادی باشد نمی‌توان به مسئولیت خارج از قرارداد استناد کرد. (بهرامی احمدی، ۱۳۸۲، صص ۱۲-۱۳)

اما پاسخ به این سؤال که کدامیک از اعمال کارمند خطا محسوب می‌شود و از بین خطاها کدامیک شخصی و کدامیک اداری است؟ مستلزم این است، که در این باره به معیارهایی که نویسندگان برای خطای شغلی ارائه نموده‌اند، به‌طور مختصر اشاره شود:

همان‌طوری که رفتار شخص عادی معیار وجود خطای عادی است، بنابراین در خطای فنی رفتار شخص متعارف از آن صنف که از لحاظ آگاهی و صلاحیت علمی در حد معمول باشد، ملاک خطای شغلی است. (السنه‌وری، ۱۹۹۸م، ج ۱، صص ۸۲۴) منظور از اصول ثابت و مستقر اصولی است، که در بین رجال فن، در آن‌ها مناقشه‌ای وجود ندارد و اکثریت به آن تسلیم بوده و در آن مجادله‌ای ندارند.

البته باید اوضاع و احوال خارجی که او را احاطه کرده است، نیز در نظر گرفته شود. زیرا در مشاغل فنی سطوح و درجاتی وجود دارد. به نحوی که ممکن است یک شغل معین دارای چندین درجه و سطح باشد. لذا باید برای هر یک از آن‌ها معیار فنی خاصی وجود داشته باشد. مثلاً پزشک عمومی در رفتار و انجام عمل فنی خویش از یک پزشک متخصص تفاوت‌هایی دارد. بالتبع ارزیابی خطای او با خطای پزشک متخصص تفاوت دارد. لذا بایستی برای هر گروه از مشاغل معیاری در نظر گرفته شود، که رفتار فنی شخص متوسطی از همان گروه است. مثلاً در حرفه وکالت معیار خطای شغلی برای کارآموز وکالت غیر از معیار خطای وکیل درجه یک می‌باشد. (باریکلو، ۱۳۸۹، ص ۶۶)

بعضی از حقوق دانان فرانسه بین خطای عادی و خطای شغلی در هنگام انجام شغل تفاوت قائل شده‌اند. خطای عادی خطایی است، که شخص در هنگام دادن کاری که حرفه وی است، مرتکب می‌شود. بدون این که خطا ارتباطی به اصول فنی آن شغل داشته باشد. مثل این که پزشک در هنگام عمل جراحی مست باشد و معیار خطای عادی معیار مشهور خطا، یعنی انحراف از رفتار معمولی شخص عادی. اما خطای شغلی خطائی است، که شخص در

هنگام انجام حرفه مرتکب آن می شود و با اصول فنی آن حرفه مرتبط و متصل می باشد. نظیر آن که پزشک در تشخیص بیماری دچار اشتباه شود. به نظر این حقوق دانان، پیشه ور در خطای شغلی مسئول نیست. مگر این که خطای او سنگین باشد. زیرا هراس از مسئولیت موجب سلب آزادی عمل و اطمینان و اعتماد در شغل می گردد و باعث انسداد باب علم و دانش خواهد شد. (السنهوری، ۱۹۹۸م، ج ۱، ص ۵۴۸)

اما در جواب باید گفت، که این تقسیم بندی از جهت لزوم سنگین بودن خطا پایه منطقی ندارد. زیرا اگر پزشک یا اشخاص فنی دیگر احتیاج به اطمینان و امنیت شغلی دارند، در مقابل نیز بیماران و مشتریان مشاغل احتیاج به حمایت بیشتری در برابر خطای شغلی که تعداد آن روزافزون است، دارند و لازم است که شخص فنی در مقابل خطای فنی خویش به مانند خطای عادی مسئول باشد، خواه خطا سبک یا سنگین باشد. (السنهوری، ۱۹۹۸م، ج ۱، ص ۵۴۸)

هرگاه کارمند عمل اداری را به منظور اجرای وظیفه و دستیابی به هدفی که اداره از او خواسته است، انجام دهد و در این راه مرتکب خطای سبک و غیر عمدی گردد، تقصیر او اداری محسوب شده و دولت مسئول جبران خسارت است. ولی اگر رفتار زیان بار او برای انجام وظیفه نباشد و عمداً صورت پذیرد، یک تقصیر شخصی به شمار می رود. همچنین هرگاه رفتار او خطای فاحش باشد، در این صورت نیز در حکم عمد بوده و ضمان آور است. (غمامی، ۱۳۷۶، ص ۳۲)

۳- مبانی مسئولیت مدنی

به شهادت تاریخ در روزگاران اولیه قانون به معنای کنونی، بر روابط اجتماعی حاکم نبود و افراد تا حدودی حقوق یک دیگر را رعایت می کردند. (فضلی، ۱۳۸۹، ص ۱۰۵) ولی پس از ظهور مکاتبی که بر نقش قانون تأکید داشتند. حقوق و تکالیف افراد به صورت قانون مدون تنظیم گردید. لذا هر تکلیف مبنای نظری و قانونی پیدا کرد و بنابراین مطالعه مبانی نظری نهادهای حقوقی مورد توجه قرار گرفت.

در این فصل لازم است، بر مبنای مسئولیت مدنی در حقوق نوین اشاره شود.

لذا بیان خواهد شد، که مبنای مسئولیت مدنی در حقوق اروپایی تقصیر عامل زیان یا خطری که ایجاد نموده یا تضمین قانون گذار در حمایت از حقوق اشخاص است، هر یک از این سه نظریه، اگرچه بخشی از حقیقت را با خود به همراه دارد، ولی نتوانسته است، به تنهایی به عنوان مبنای منحصر مسئولیت پذیرفته شود. به این جهت پس از اشاره به فهرستی از نظریات موجود در مسئولیت مدنی؛

۱- نظریه رفاه و شر

۲- نظریه تقصیر

۳- نظریه خطر در برابر انتفاع و...

۱,۳ نظریه تقصیر

این نظریه که خاستگاه غربی نیز به همراه دارد، مبتنی بر این باور است، که مسئولیت انسان در جایی است، که خطایی مرتکب شده است. حتی ادعا شده است، که بدیهی ترین و عقلانی ترین مبنای مسئولیت خطای عامل ورود زیان است. (کاتوزیان، ۱۳۷۹، ص ۹) پیدایش نظریه تقصیر تحت تأثیر دو جریان بوده است:

۱,۱ وحدت مسئولیت کیفری و مدنی

یعنی همان طور که از نظر جزایی انسان تنها در جایی مسئول به شمار می رود، که مرتکب خطا و تقصیری شده باشد. در مسئولیت مدنی نیز فقط در صورت ارتکاب تقصیر، مسئول محسوب خواهد شد. در حقوق رم نیز این دو مسئولیت مشترک بوده اند.

۲,۱,۳ اخلاق گرایی

نظریه تقصیر تحت تأثیر تعلیمات مذهبی کلیسا بوده است. بر مبنای تعالیم کلیسا مسئولیت در جایی است، که وجدان از عمل انجام شده شرمسار است. به همین دلیل طرفداران نظریه تقصیر بر این باورند، که پای بندی به این نظریه راه مناسبی، برای رسیدن به آرمان اخلاق گرایی در حقوق است.

درباره مفهوم تقصیر نیز در میان حقوق دانان اتفاق نظر وجود ندارد. مثلاً کولن و کاپیتان در تعریف تقصیر آورده اند: «تقصیر عبارت است، از خروج از رفتار یک انسان آگاه یا رفتاری که لازم بوده است» (عامر، ۱۹۵۶م، ص ۱۷۵)

امانوئل از جمله نویسندگانی است، که بر مفهوم اجتماعی تقصیر تأکید داشته و می نویسد؛ افراد جامعه باید به گونه ای رفتار نمایند، که موجب جلب اعتماد دیگران شود و در صورت تجاوز به این اعتماد عمومی مرتکب تقصیر شده اند. (عامر، ۱۹۵۶م، ص ۱۷۵) البته این تعریف ضابطه روشنی برای تقصیر بیان نمی دارد.

نویسندگان داخلی با توجه به مواد ۹۵۱ به بعد قانون مدنی بر این باورند، تقصیر عبارت است از تعدی و تفریط. (صفایی، ۱۳۵۱، ص ۵۵۳؛ درودیان، ۱۳۷۰، ص ۱۲۰)

در آثار فقها هر چند تقصیر تعریف نشده است، ولی تقصیر با تعابیری چون تعدی، تفریط، اهمال و عدم تحفظ ذکر شده است. به عنوان نمونه میر عبدالفتاح مراغی در تعریف تعدی و تفریط آورده است: «انجام آن چه که ترک آن واجب است، مانند سواری گرفتن از حیوان بیش از مسافت مورد توافق یا سرعت غیرمتعارف. تفریط نیز عبارت از ترک آن چیزی است، که انجام آن لازم است. مانند آب و علف ندادن به حیوان یا حفاظت کافی از او نداشتن. (مراغی، ۱۴۱۸ق، ص ۴۴۸) نظریه تقصیر تا اواخر قرن نوزدهم، به عنوان قاعده کلی مبنای مسئولیت در برخی کشورها چون فرانسه شناخته می شد. لکن از اوایل قرن بیستم دچار تزلزل شد و مورد تهاجم قرار گرفت

۳،۲ نظریه تضمین حق

این نظریه بر این باور استوار است، که نظریه تقصیر و ایجاد خطر به ارزیابی رفتار عامل زیان پرداخته و از هدف اصلی مسئولیت مدنی که جبران خسارت زیان دیده می باشد، غافل مانده است. این نظریه بیان می دارد: هر کس از افراد جامعه حق دارد، که در جامعه ای سالم و در امنیت کامل زندگی کند و از اموالش استفاده نماید. دیگران نیز باید به این حقوق احترام بگذارند. قانون نیز از آن حمایت خواهد کرد و در نتیجه اگر حقی از بین رود، باید به وسیله عامل از بین برنده حق، جبران شود. بنیان گذار این نظریه فردی است به نام «بورس

استارک» (بهرامی احمدی، ۱۳۸۲، ص ۳۷) وی در صدد است، که تمام موارد مسئولیت مدنی را بر مبنای تضمین قانون گذار مبنی بر حفظ و حمایت از حقوق اشخاص در جامعه توجیه نموده و بدون توجه به این که عامل زیان به صرف ایجاد خطر یا داشتن تقصیر مسئولیت دارد؟ یا خیر؟ این مسئولیت را لازمه اراده قانون گذار در حمایت از حقوق افراد اجتماع می داند. البته این نظریه در مواردی مثل غصب و سلطه غیرقانونی بر مال غیر و اتلاف مطابق با واقع است. ولی اشکال اساسی زمانی است، که شخص در مقام اجرای متعارف حق خویش موجب زیان دیگری می شود. به بیان دیگر مشکل آن است، که دو حق با یکدیگر تراحم داشته و دلیلی بر ترجیح هیچ یک وجود ندارد. برای رهایی از این اشکال استارک حقوق را به دو گروه تقسیم کرده و در گروه اول که شامل حق فعالیت های اقتصادی و سیاسی و... است جز در صورت تقصیر در اعمال حق عامل زیان را مسئول نمی شناسد. ولی در گروه دوم که شامل حق حیات و تمامیت جسمی و مالکیت است، در هر حال عامل زیان را مسئول می داند. و این به آن معنی است، که اجرای حق ضمان آور است.

این نظر از جهتی با یکی از مبانی مسئولیت مدنی در حقوق اسلام یعنی قاعده لاضرر، شباهت دارد. به این ترتیب که در حقوق اسلامی بدون تردید ضرر امری نفی شده است، اما در برخی شرایط حقوقی نیز برای بعضی افراد پیش بینی شده که در آن می توان به گونه ای ریشه هایی از ضرر را مانند حق طلاق برای مرد، جست وجو نمود. اعمال این حقوق زمانی می تواند، ضمان آور باشد، که به قصد «اضرار» اعمال شود.

در منابع اسلامی از جمله آیات و روایات علاوه بر «ضرر» به «اضرار» نیز توجه شده و فقها بحث های مبسوطی در زمینه مفهوم «اضرار» داشته اند. شاید بتوان گفت در این قبیل حقوق، اصل بر عدم ضمان است، مگر آن که قصد اضرار باشد. البته باید توجه داشت که قصد اضرار باید توسط مدعی آن ثابت شود. این حقوق واجد بعضی مصالح اجتماعی است و ذی حق در اعمال آن نیازمند توجیه عمل خود نخواهد بود. (بهرامی احمدی، ۱۳۸۵، ص ۲۵)

این نظریه که جزء نظریه مسئولیت‌های بدون تقصیر به حساب می‌آید و از لحاظ تاریخی بر نظریه تقصیر تقدم زمانی نیز دارد، بیان می‌دارد، که هر کس به فعالیتی پردازد و محیط خطرناکی برای دیگران به وجود می‌آورد، باید زیان‌های ناشی از آن را نیز جبران نماید. شعار طرف‌داران نظریه خطر این بود، که: «هر کس سودکاری را می‌برد، زیان‌های آن را نیز تحمل کند». در این دیدگاه آن چه اهمیت دارد، درست یا نادرست بودن فعل باعث ضرر نیست، بلکه انتساب ضرر به فعل خوانده است. هم‌ترین فایده این نظریه این است، که با حذف تقصیر از زمره ارکان مسئولیت مدنی دعاوی جبران خسارت آسان‌تر، به مقصود می‌رسد و زیان‌دیده از اثبات تقصیر خواننده معاف می‌شود. (کاتوزیان، ۱۳۷۹، ش ۹) یکی از مهم‌ترین عواملی که باعث انتقاد از نظریه تقصیر تمایل به نظریه خطر گردید، تأثیر مکتب تحقیقی ایتالیا درباره مسئولیت کیفری بود. این مکتب در زمینه حقوق جزا توسط «آنریکوفری» استاد حقوق جزا در دانشگاه رم پایه‌گذاری شد، که مدعی بود مسئولیت اخلاقی مجرم نباید معیار معین مجازات باشد. بلکه میزان زیان وارده باید اساس تعیین مجازات قرار گیرد، زیرا هدف از مجازات حمایت از اجتماع و عبرت دیگران است. (نجفی ابرند آبادی، ۱۳۹۱، ص ۱۲) نکته جالب در مورد این نظریه شباهت این نظریه به نظریه «نفی ضرر» است، که مبنای مسئولیت مدنی در حقوق اسلام است. حتی بعضی از اساتید حقوق ایران، شعار ذکر شده از سوی طرف‌داران نظریه را مترادف یکی از قواعد فقهی با عنوان «من له الغنم فعلیه الغرم» می‌دانند. (کاتوزیان، ۱۳۷۹، ص ۱۰۱) لبته باید به این نکته توجه شود، که علی‌رغم شباهت ظاهری این دو جمله که می‌توانند ترجمه یک‌دیگر در زبان‌های مختلف باشند، تفاوت‌هایی یافت می‌شود، در حقوق اسلام این ضابطه مدلول روایت «الخراج بالضمان» است و منظور از آن تلازم ملک و نماآت و منافع است. همچنین نباید از تفاوت نظریه ایجاد خطر با مسئولیت عینی «نفی ضرر» در حقوق اسلام غافل بود. در حقوق اسلام هر زیانی که به دیگری وارد شود، ضمان‌آور است. حتی اگر فاعل آن در خواب باشد، ولی در نظریه «ایجاد خطر» زیان ناشی از فعلی مسئولیت‌آور است، که برای فاعل آن سودمند باشد. (بهرامی‌احمدی، ۱۳۸۵،

ص ۳۷) این نظریه نیز مورد انتقاد فراوان واقع شده است، که از آن جمله اثبات رابطه سببیت در مواردی که چند عامل در بروز خسارت دخالت داشته‌اند، انتخاب موثرترین آن‌ها اگر از اثبات تقصیر مشکل‌تر نباشد، آسان‌تر نیست. ضمن این که مسئولیت بدون تقصیر خود نوعی بی‌عدالتی است. (کاتوزیان، ۱۳۷۹، ص ۱۰۰) لذا طرف‌داران این نظریه دست به تعدیل آن پرداختند. مثلاً برخی نظریه خطر در برابر انتفاع را مطرح نمودند. آن‌چه که باید در این گفتار بیان شود و به موضوع تحقیق که مسئولیت مدنی نمایندگان است، مرتبط می‌باشد این است، که نظریه فوق درباره اشخاص عمومی کاربرد بیشتری دارد. مثلاً درباره دولت و سازمان‌های دولتی که قبول نظریه تقصیر مشکل است، بسیاری از نویسندگان مبنای مسئولیت مدنی دولت را خطر ایجاد شده از اعمال او معرفی می‌نمایند (غمامی، ۱۳۷۶، ص ۴۴) بر این اساس در دعوای مسئولیت کافی است، که زیان‌دیده ارتباط خسارت وارده را با عمل ارادی اثبات نماید، به‌طور مثال اگر کسی در اثر تفتیش بی‌نتیجه مأمورین گمرک، متوقف شده یا مجبور به تغییر مسیر گردد، می‌تواند تقاضای جبران خسارت وارد به خود را از این بابت بنماید. یا هرگاه در اثر مجاورت با یک میدان تیراندازی شخصی آسیب ببیند، یا عبور لوله‌های نفت یک پالایشگاه موجب ورود خسارت به زمین‌های زراعی گردد، یا در اثر آزمایشات هسته‌ای خسارتی وارد آید، دولت به‌خاطر ایجاد خطر نامتعارف مسئول است. از دیگر نظریات در این باره نظریه رفاه و خیر است. این نظریه توسط حقوق‌دانان امریکایی مطرح شده است و به موجب آن مواردی که شخص کار مفیدی برای اجتماع انجام می‌دهد و در اثنا آن به دیگری زیانی وارد می‌آید، که جبران آن براساس نظریه تقصیر میسر نیست، دولت به نمایندگی از جامعه خسارت وارده را جبران می‌نماید. {۴}

۴,۳ قاعده علی‌الد (ضمان قهری)

از دیگر قواعد فقهی در باب ضمان قهری، قاعده علی‌الد یا ضمان ید، می‌باشد. ید به معنای دست است، انسان بیشتر چیزها را وسیله دست مورد استفاده قرار داده، اختصاص و بعد مالک می‌شود. غالباً در معنای مجازی به معنی استیلا و تسلط به کار می‌رود. (محمدی، بی‌تا، ص ۱۸۰) به موجب این قاعده هر کس بدون اجازه بر مال دیگری تسلط پیدا کند، ضامن آن

مال محسوب می‌شود. هرچند آن مال تلف نشود. به عنوان مثال اگر کسی اتومبیل متعلق به دیگری را برداشته و سوار شود، ضامن است که آن را در همان وضعیت به صاحبش برگرداند. بر مبنای این قاعده هر کس بر مال دیگری استیلا یابد، ضامن نقص و تلف آن است و این مسئولیت هم شامل حکم تکلیفی و هم دربرگیرنده حکم وضعی است. پس اگر کسی بر مال دیگری ید پیدا کند، باید زمانی که عین مال موجود است، آن را به صاحبش برگرداند و در صورت تلف شدن مال مزبور باید مثل یا قیمت آن را بدهد. (جبعی‌العالمی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۱۸۹؛ یزدی، ۱۴۱۷ق، ص ۲۸۵) مهم‌ترین مدرک این قاعده روایت نبوی شریف است که فرمود: «علی الید ما اخذت حتی تؤدی».

علمای شیعه این حدیث را در کتب روایی خود مطرح نکرده‌اند و فقط اهل سنت آن را از طریق «حسن بصری» و او از «سمره بن جندب» و او از پیامبر (ص) روایت کرده است.

۳، ۱۵ استیفاء

یکی دیگر از اسباب و موجبات قهری، استیفاء است. استیفاء از ریشه «وفی» به معنی گرفتن و اخذ کامل چیزی است. در اصطلاح گاهی واژه استیفاء به معنی به کار بردن و اجرا کردن استعمال می‌شود. به عنوان مثال اهلیت استیفاء در برابر «اهلیت تمتع» به همین معنا به کار رفته است. اما معنای اصطلاحی متداول آن عبارتست، از بهره‌مند شدن کسی از عمل یا منفعت مال دیگری بر حسب اذنی که قبلاً داده شده است. (امامی، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۴۰۴)

۴: مبانی مصونیت مدنی و مسئولیت دولت با توجه به مبانی مسئولیت مدنی

اگر به پیروی از اندیشمندان حقوق هدف اصلی قواعد مسئولیت مدنی را جبران خسارت زیان دیده و ترمیم زیان وارده بدانیم، دولت نیز از این قاعده مستثنی نخواهد ماند. به ویژه با توجه به نقشی که دولت‌های امروزی در جامعه ایفا می‌کنند، و به مقتضای آن در تمامی شئون اجتماعی به طور همه‌جانبه مداخله می‌ورزند و احتمال انجام اعمال ضمان‌آور برای آن‌ها بسیار است. به عنوان نمونه، «باید خسارت مادی ناشی از بازماندن از فعالیت اقتصادی اشخاص و یا خسارات معنوی ناشی از کسر حیثیت و اعتبار اجتماعی اشخاص را جبران نمایند.

۴،۱ مسئولیت حکومت به جای کارمند

به گفته نویسندگان (غمامی، ۱۳۷۶، ص ۴۰) مسئولیت دولت نسبت به اعمال کارکنان خود مسئولیتی مستقیم است. به این ترتیب که هرگاه کارمند دولت مرتکب عمل زیان‌بار شود، دولت نه به سبب خطا یا مسئولیت کارمند که به دلیل خطای خود مستقیماً عهده‌دار مسئولیت خواهد بود. در این معنا مسئولیت دولت تابع مسئولیت کارمند نیست، بلکه به صرف صدور خطای زیان‌بار از کارمند، اداره مسئول جبران خسارت است. به عبارت دیگر عمل به دولت منسوب می‌گردد، بدون آن که ابتدا آن را به کارمند عامل ورود زیان نسبت دهیم. نظریه مسئولیت حکومت یا به تعبیری دولت به معنی اعم یا به تعبیری بیت‌المال به جای مستخدم دولت نظریه‌ای است، که در آثار نویسندگان درباره کارمندان دولت و قضات دیده می‌شود. به عقیده نویسندگان (غمامی، ۱۳۷۶، ص ۴۰) ضابطه مسئولیت حکومت به جای کارکنان، را در حقوق ما می‌توان در مسئولیت مدنی قضات که به موجب اصل ۱۷۱ قانون اساسی پیش‌بینی گردیده است و یکی از بارزترین جلوه‌های مسئولیت مدنی دولت (به معنی اعم) نسبت به اعمال کارکنان خود به شمار می‌رود، مشاهده نمود. اصل ۱۷۱ مقرر می‌دارد: «هرگاه در اثر تقصیر یا اشتباه قاضی در موضوع یا در حکم یا در تطبیق حکم بر مورد خاص ضرر مادی یا معنوی متوجه کسی گردد، در صورت تقصیر مقصر طبق موازین اسلامی ضامن است و در غیر این صورت خسارت به وسیله دولت جبران می‌شود». البته حقوق دانان تصریح کرده‌اند، که اگر تقصیر در حکم عمد باشد یعنی برای مثال قاضی بدون خواندن کتاب‌ها و رویه قضایی و بدون مشورت با همکاران شتاب‌زده تصمیم‌ناروایی بگیرد و یا آن که حقیقت را فدای انگیزه‌ها و آمال سیاسی و اخلاقی خود گردانند، این گونه اعمال را که عرف قضایی نمی‌پسندد، نیز باید در حکم عمد دانست. (کاتوزیان، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۱۵۹) در فقه امامیه مطالعه آثار فقها نیز به خوبی مؤید این معناست، که: مسئولیت جبران خسارات ناشی از خطای قاضی به عقیده مشهور از بیت‌المال است. (ابن‌بابویه، ۱۳۹۰ ق، ص ۶۹) بنابراین قاضی مسئول خطاهای عمدی و یا در حکم عمد خود است، که در قانون اساسی به تقصیر تعبیر شده است. این نکته را نیز باید افزود، که ملاک و ضابطه سنجش تقصیر قاضی و شیوه رفتار یک قاضی متعارف است که خطای حرفه‌ای نامیده می‌شود. به گفته نویسندگان تعبیر تقصیر دادرس بر

مبنای خطای حرفه‌ای، وسیله‌ای است برای تعدیل مسئولیت او و سازگار کردن آن با خطرهای احتراز ناپذیر شغل قضاوت است. (کاتوزیان، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۱۵۹)

با توجه به این که شغل نمایندگی مجلس نیز شغلی پرمسئولیت است. شاید بتوان با تنقیح مناط و الغاء خصوصیت از اصل ۱۷۱ این مطلب را در خصوص کارمندان نیز بیان داشت. یعنی اگر خطای حرفه‌ای کارمند در چهارچوب وظایف باشد و عمدی یا در حکم عمد نباشد، دولت (به معنی اعم) مسئول جبران خسارت است. چنان که مقتضای قاعده «صاحب غنیمت صاحب غرامت است» این است، که خسارات وارد، باید از مال دولت و نه از مال کارمند، پرداخت شود. (هاشمی، ۱۳۸۶، ص ۱۲۵) مقتضای قاعده «مال هیچ فردی بی ارزش نیست» نیز این است، که چون حکومت به منظور رعایت جامعه و نظام اسلامی تخلف و اضرار کارمند به دیگران را تجویز نموده و برخی از مشاغل دولت را که مستلزم وقوع تخلف است، پذیرفته که بایستی خساراتی را که به واسطه عمل آن‌ها به افراد وارد می‌شود، جبران کند. اگر تجویز ارتکاب برخی تخلفات برای نماینده و اعطای حق مصونیت به او یک نوع قانون‌گذاری در جهت مصالح نماینده، نه عنوان نمایندگی باشد، در این صورت ضامن ضرر و زیان ناشی از استفاده از حق مزبور، نماینده است و دولت هیچ‌گونه ضمانتی نخواهد داشت. بدون شک تجویز ارتکاب برخی افعال ضرری برای دیگران توسط کارمندان در صورتی است، که آن افعال از لوازم شغل آن‌ها باشد. (خواجه پیری، ۱۳۸۹، ص ۸۹) در حقوق موضوعه مبنایی که برخی از نویسندگان و به‌ویژه پیروان نظریه تقصیر برای انتساب مستقیم مسئولیت عمل زیان‌بار کارمند به سازمان یا مؤسسه دولتی برگزیده‌اند، نظریه مسئولیت اشخاص حقوقی است، گفته می‌شود که هر اداره یا ارگان یا نهادی چون مجلس، یک شخص حقوقی عمومی است و مانند هر شخص حقوقی مسئول اعمال زیان‌بار خود است. اعمالی که کارمندان اداره به نام شخص حقوقی انجام می‌دهند، اعمال منسوب به این شخص به شمار می‌آیند. زیرا کارمندان به مثابه اندام‌های این شخص محسوب هستند، پس خطای کارمند در حین انجام وظیفه خطای شخص حقوقی است. این قاعده از مفهوم شخصیت حقوقی نشأت گرفته است. (عالی پور، ۱۳۹۲، ص ۳۸)

البته منطق حقوقی ایجاب می کند، که در جهت تأمین هر چه بهتر عدالت در مورد خطاهای شخصی نماینده در حین انجام وظیفه. یعنی تقصیرهای عمدی و سنگین او به جای آن که تنها حکومت مسئول باشد، نماینده و حکومت به صورت جمعی مسئول خواهند بود. برخی دیگر با تأکید بر این که شخص حقوقی نباید از نتایج اعمال کارکنان خود برکنار بماند، آورده اند مسئولیت شخص حقوقی نسبت به اعمال کارمندانش به مواردی اختصاص دارد، که کارمندی در اجرای عملی که به نمایندگی از شخص حقوقی انجام می داده، خسارت را در نتیجه خطای خود به بار آورده باشد. بنابراین در خصوص اعمالی که نیابت بردار نیست اگر عمل کارمند منتهی به خسارت شود، هر چند که در حین انجام وظیفه اش باشد، مسئولیت شخصی او را در پی خواهد داشت. (زراعت، ۱۳۹۲، ص ۸۶) چنین عملی به شخص حقوقی منسوب نمی گردد. زیرا اگر قانون گذار شخصی را مسئول دیگران قرار دهد، این تضمین باعث از بین رفتن مسئولیت خطاکار در چنین مواردی نمی شود، به طور مثال در اتلاف و تسبیب نمایندگی راه ندارد، پس اگر کارمندی در حین کار مال متعلق به دیگری را تلف کند، شخصاً مسئول خواهد بود. (کاتوزیان، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۳۱۸)

عده ای دیگر فارغ از این مباحث مسئولیت مستقیم دولت را بیشتر متکی بر نظریه تضمین حق می دانند، حمایت از حقوق شهروندی که از عمل کارمند یک سازمان عمومی زیان دیده است، اقتضا می کند که آسان ترین طریق برای جبران خسارت او برگزیده شود. اعتقاد و التزام به مسئولیت مستقیم دولت بهترین راه حل برای حصول این نتیجه است. (به نقل از: غمامی، ۱۳۷۶، ص ۴۳) البته به عقیده ریورواستاد فرانسوی، مبنای عمومی مسئولیت مدنی دولت نه بر تقصیر که تنها بر خطر ایجاد شده از اعمال او قرار دارد. در قوانین داخلی رگه های از مسئولیت حکومت یا بیت المال دیده می شود، مثلاً ماده ۳۲۳ قانون مجازات اسلامی مقرر می دارد:

«هرگاه ثابت شود، که مأمور نظامی یا انتظامی در اجرای دستور آمر قانونی تیراندازی نموده و هیچ گونه تخلف از مقررات نکرده است. ضامن دیه مقتول نخواهد بود و جز مواردی که مقتول و یا مصدوم مهدورالدم نبوده دیه بر عهده بیت المال خواهد بود. نظر به این که دیه علاوه بر جنبه کیفری ماهیتی مدنی نیز دارد، خاصه آن جا که از سوی دولت پرداخت

می‌شود، به منظور جبران خسارت است. بنابراین این ماده یک مسئولیت بدون تقصیر برای دولت مقرر داشته، که مبتنی بر نظریه خطر است. یعنی عمل تیراندازی مأمور دولت خطری نامتعارف ایجاد نموده که در نتیجه آن به دیگران خسارت وارد شده است. لذا دولت باید تاوان ایجاد این خطر را بپردازد. چراکه به وجود آوردن این محیط خطرناک منسوب به او است. البته لازم به ذکر است که به گفته حقوق دانان با توجه به ماده ۱۲ قانون مسئولیت مدنی برای کارفرمایان فرض تقصیر نموده است. در این باره نیز می‌توان گفت: که نظام حقوقی ما از نظریه تقصیر پیروی کرده است و نظریه ایجاد خطر در نظام حقوقی ایران مورد استعمال نیست. (میر محمد صادقی، ۱۳۸۸، ص ۳۵۵)

۵- اینترنت و مسئولیت مدنی دولت

اینترنت و رایانه مشکلات خاص خود را ایجاد کرده است. نقض حریم زندگی خصوصی افراد و دستبرد به محتویات رایانه ها و همچنین ارسال نامه های الکترونیکی ناخواسته و تبلیغاتی از جمله این مشکلات است. در روزگاران گذشته آگهی های تبلیغاتی از طریق پست معمولی ارسال می شد و نامه های اداری نیز دست به دست می گشت. کاربران اینترنت هنگام استفاده از این فناوری جدید خواه ناخواه اطلاعات وسیعی را در اختیار شکارچیان می گذارند؛ اطلاعاتی همچون شماره کارت اعتباری، شماره حساب بانکی و فهرست اسامی دوستان و همچنین اطلاعات پزشکی و البته محصولات مصرفی مورد علاقه افراد. امکان دستیابی حکومت ها، کارفرمایان و به ویژه تبهکاران به این اطلاعات باعث نگرانی کاربران شده است. {۵}. این احساس که دیگران به این آسانی می توانند از اعتقادات، احساسات، سلامت جسمی و همچنین میزان موجودی حساب بانکی دیگران مطلع شوند برای هیچکس خوش آیند نیست. (هل فروش، ۴۰، ۱۳۸۲)

۵.۱، پست الکترونیکی

با اینکه نامه های الکترونیکی در نگاه نخست پدیده ای گذرا به نظر می آیند. باید دانست که این نامه ها حتی تا مدت ها پس از پاک شدن در رایانه شخصی و شرکت های خدمت رسان اینترنتی باقی می مانند و می توانند خسارات دراز مدت به بار آورند {۶}. ممکن است نامه ای الکترونیکی ای که مدتها قبل ارسال شده است از روی میز دادگاه سر در

آورد. شاید نتوان باور کرد ولی حتی اظهار نظر در تالارهای گپ نیز تاسالها ذخیره می شوند. قانون حریم خصوصی ارتباطات الکترونیکی، مصوب ۱۹۸۶ از قوانین فدرال، راجع به نامه های الکترونیکی در ایالات متحده آمریکا است. (هوسمن، ۱۳۸۵، ص ۴۳) به موجب این قانون، دولت، شرکت های خدمات رسانی اینترنتی و کارفرمایان و ... از افشاء و باز کردن غیر مجاز مراسلات و مخابرات الکترونیکی افراد، منع شده اند. مخابرات الکترونیکی شامل نامه های الکترونیکی، ارتباطات از طریق پی جو و تلفن همراه می شود. نقض مقررات مربوطه دارای ضمانت اجرای حقوقی و کیفری است. به موجب قانون فوق:

- ۱- دریافت کنندگان نامه های الکترونیکی حق باز کردن آن را دارند.
- ۲- شرکت های خدمات رسانی اینترنتی حق افشای پیام های الکترونیکی را جز برای مخاطب آن ندارند.
- ۳- کارفرمایان هنگامی حق کنترل نامه های الکترونیکی کارمندان را دارند که کارمندان راضی بوده و این کنترل نیز در جریان معمول کار صورت گرفته و سامانه پست الکترونیکی نیز متعلق به کارفرما باشد.
- ۴- دولت تنها در صورتی حق دست اندازی به نامه های الکترونیکی افراد را خواهد داشت که قبلاً مجوز این کار را از دادگاه دریافت کرده باشد.
- پاره ای از محاکم برای محکوم کردن کارفرمایانی که نامه های الکترونیکی کارمندان خود را کنترل کرده اند به قواعد حقوق عرفی در خصوص حمایت از حریم خصوصی افراد استناد کرده اند.
- فناوری جدید هر چند گاه حریم خصوصی زندگی افراد را تهدید می کند، در برابر وسایلی را نیز در برابر این تهدید در اختیار انسان گذاشته است. نرم افزارهای رمزگذاری از جمله این وسایل است. (انصاری، ۱۳۸۱، ص ۵۲)

۲,۵ ردیابی اینترنتی:

فرض کنیم برای خرید کتاب مورد علاقه خود از وبگاه معروف آمازون دیدار کرده اید. روز بعد که رایانه خود را روشن می کنید با تعجب پیامی را بر صفحه آن مشاهده می کنید

که همراه نام شما به تبلیغ کتاب و موسیقی می پردازد و اعلام می کند که چون پیشتر فلان کتاب را خریده اید لذا خرید کتب مشابه توصیه می شود {۷}. پایگاه اینترنتی آمازون این اطلاعات را چگونه بدست آورده است؟

باید بدانید که بسیاری از پایگاه های اینترنتی بطور خودکار اقدام به نصب ردنما بر روی رایانه شما می کنند. ردنما عبارتست از یک فایل کوچک، حاوی شماره شناسنامه، اطلاعات شخصی همچون نشانی پست الکترونیکی و منزل، شماره تلفن، شماره کارت اعتباری و البته پایگاه ها (Koenig.2003.p6). اینترنتی که بیشتر از آن دیدار کرده اید. پاره ای از ردنماها صرفاً جهت ردیابی کاربران در یک پایگاه معین طراحی شده اند ولی بعضی دیگر تمام فعالیت ها را در کل شبکه جهانی اینترنت و تمام پایگاههای اینترنتی ردیابی می کنند. حتی شرکت هایی را می توان یافت که اطلاعات کسب شده را از این طریق به فروش می رسانند. کافی است فهرست افرادی که دارای نام خانوادگی شرقی اند یا فهرست طرفداران حزب خاصی را درخواست کنید {۸}. صرفنظر از ردنماها و مزایا و معایب آن، رایانه شخصی به طریق دیگری نیز پرونده سازی می کند؛ هنگامی که از صفحات مختلف یک پایگاه اینترنتی دیدار می کنید رایانه نسخه ای از آن صفحات را ذخیره می کند. به این ترتیب بازرسی رایانه شخصی افراد به روشنی پایگاه های مورد علاقه آنان را مشخص خواهد کرد. فرض کنیم کارفرمای شما از این طریق متوجه شود که در اینترنت به دنبال شغل جدید می گردید یا اینکه حکومت به تمایلات راستگرایانه یا چپگرایانه شما پی ببرد. آنگاه چه اتفاقی می افتد؟ نامه های الکترونیکی ناخواسته: نامه های الکترونیکی ناخواسته مشکلات عدیده ای به دنبال می آورند. این نامه ها از یک سو برای شرکت های خدمت رسان اینترنتی مشکل ایجاد می کنند و از سوی دیگر با حجم خود باعث کاهش ظرفیت پذیرش پیام های الکترونیکی مشتریان می شوند. طبق آمارهای موجود حدود ۳۰ درصد کل نامه های الکترونیکی چنین حالتی دارند که از این میزان حدود نیمی متقلبانه اند {۹}. بیشتر این نامه های الکترونیکی یا راجع به ثروتمند شدن سریع هستند یا درمان های معجزه آسا و یا محصولات صنعت هرزه نگاری را تبلیغ می کنند. افزایش این گونه نامه های الکترونیکی رشد اینترنت را تهدید می کند. نامه های الکترونیکی ناخواسته از یک سو هزینه اتصال به شبکه اینترنت را افزایش داده

و وقت زیادی صرف خواندن آن ها می شود و از سوی دیگر باعث شلوغی شبکه نیز می شوند. خدمت رسانی اینترنتی به ویژه از این پدیده زیان می بینند زیرا ممکن است کاربران اینترنت آن ها را مقصر قلمداد کنند. فرستندگان این نامه ها برای اجتناب از پاسخ های خشمگینانه کاربران، نشانی خود را اشتباه درج می کنند. کارشناسان معتقدند این نامه ها به طور متوسط ۲ دلار به هر کاربر اینترنتی خسارت وارد میکند. {۱۰}

نتیجه گیری و پیشنهادات

مطالعه در نظام حقوق مسئولیت مدنی دولت در جمهوری اسلامی ایران مبین آنست که دولت در قوانین و مقررات پراکنده ای مسئولیت برخی از کارکنان و افراد نظیر قضات، کارکنان نیروهای مسلح، اعضاء هیات واگذاری سهام شرکتها و افراد فراری را به عهده گرفته و در خصوص سایر کارمندان صرفاً طبق شرایط ماده ۱۱ قانون مسئولیت مدنی یعنی در صورت ورود خسارت توسط کارمندان ناشی از نقص وسایل اداره، اقدام به پذیرش مسئولیت نموده است و از این حیث در نظام حقوقی ما، خلاء قانونی وجود دارد. به عنوان مثال سالهاست دوائر فعالیتهای دولت و کارکنانش خسارت زیادی به اشخاص وارد می آید و یا افراد بیگانه ای به زندان و بازداشت محکوم میشوند و... و هیچ مرجعی مسئولیت اینگونه خسارات را به عهده نمی گیرد. بنابراین لازم است در یک قانون عام و کلی موضوع مسئولیت مدنی دولت و کارکنان آن به صورت مشخص و معین پیش بینی گردد (حسینی تژاد، ۱۳۷۰، ص ۴۷) در قانون جرایم رایانه ای هم این خلا به خوبی مشاهده میشود که بعضاً با اشتباه دولت و یا کارمندان او خسارتی میشود از باب مثال بستن سایت های خاصی از جمله فیس بوک که هیچ مبنای قانونی و شرعی ندارد و لذا اگر در راستای اعمال حاکمیتی نباشد که در تبصره ماده ۲۰ قانون مجازات اسلامی سال ۹۲ است دولت و کارمندان آن مسئولیت ندارند در غیر این موارد علاوه بر مسئولیت کیفری که شخصی است خسارت وارده هم باید جبران گردد و دولت یا مسئولیت مستقیم دارد یا غیر مستقیم در قبال پرداخت خسارات دارد باتوجه به اینکه سرویس ایمیل اساساً این روزها به ابزار ضروری و کاربردی افراد در بخش های مختلف فردی، اقتصادی، اجتماعی تبدیل شده است و بخش اعظمی از اطلاعات افراد در این ایمیل ها ذخیره می شود، جلوگیری از دسترسی به آن قطعاً می تواند خسارات

مادی و معنوی فراوانی به بار آورد لذا در این خصوص هم اگر خسارت مادی یا معنوی وارد گردد اگر طرف دولت باشد مسول پرداخت خسارت است و باید از افراد در برابر خسارت حمایت کند

پیشنهادهات

- ۱- تبیین ماده قانونی و نص صریح قانون مبنی بر مسولیت مدنی دولت در جرایم رایانه ای
- ۲- نظارت بیشتر دولت بر کارمندان تحت امر برای جلوگیری از خسارت
- ۳- پذیرش نظریه مختلط در مبانی مسولیت مدنی دولت
- ۴- جایگاه مسولیت مدنی در ممانعت از دسترسی به داده و سامانه به طور خاص
- ۵- نقش مجلس و نهادهای نظارتی بر کارکرد دولت و کارمندان تحت نظر او

یادداشت ها و زیر نویس ها:

[۱]-liable or responsible

[۲]- لفظ مسئول چهار بار بصورت مفرد و یک بار به صورت جمع در قرآن کریم به کار رفته است. آیه ۳۶ سوره بنی اسرائیل که بیان می دارد «وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا» و آیه ۳۸ همین سوره «إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا» در آیه ۱۷ سوره فرقان نیز آمده «لَهُمْ فِيهَا مَا يَشَاءُونَ خَالِدِينَ كَانَ عَلَى رَبِّكَ وَعْدًا مَسْئُولًا» در آیه ۲۳ سوره انبیاء نیز آمده «لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ»

[۳]- برای مطالعه علت این تفاوت تعبیر رجوع کنید به: محمد خزائلی (۱۳۳۹)، مسوولیت مدنی کارفرما ناشی از عمل کارگر، تهران، انتشارات موسوی، ص ۳.

[4]Prosser; William , Law of Torts P 15

[5] Daniel A. Tysver; American Civil Liberties Union, et al. V Janet. Reno)Attorney General of the United States- American Liberty Association, Inc., et V United States Dep't of Justice, et al., p.5 of 67, at: [www.bit Law.Aclu v.Ren.Decision.htm](http://www.bitlaw.com/claw/vren/decision.htm)

[6] Durga Das Basu; Law of the press, p.415, New Delhi, Prentice Hall of India, 1986

[7] ISP Liability; Copyright liability concerns for internet service providers, at: [www.Bit law.htm](http://www.Bitlaw.com).

[8] Religious Technology Center V. Netcom Inc. (Klemesrud) 21 Novembre 1995, United State

[9] Peter Carey; Media Law, p.123, Sweet and Maxwell, London, 1996.

[10]. Privacy and Human Rights 2002; an International Survey of Privacy Laws and Developments) London, Privacy International, 2002(.

منابع و مآخذ

- ابن بابویه، شیخ صدوق، ((من لایحضره الفقیه))، تهران: انتشارات اسلامی، ۱۳۹۰ق
- الحسینی المراغی، السید میر عبدالفتاح، ((العناوین الفقهیه))، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۸
- السنهوری، عبدالرزاق احمد الوسیط، ((فی شرح القانون المدنی)) ج ۱، ۱۳۷۷
- اصلاتی، حمید رضا، ((حقوق فناوری اطلاعات)) تهران، انتشارات میزان، چاپ اول ۱۳۸۴
- امامی، سید حسن، ((حقوق مدنی))، جلد ۱. تهران: انتشارات اسلامی چاپ ششم ۱۳۷۸
- انصاری، باقر و سایرین: ((مسئولیت مدنی رسانه‌های همگانی))، انتشارات معاونت پژوهش، تدوین و تنقیح قوانین و مقررات، ۱۳۸۱
- آقای نیا، حسین، ((جرائم علیه اشخاص))، تهران، انتشارات میزان، چاپ چهارم، ۱۳۸۷
- آندرواس، تانن بام، شبکه‌های کامپیوتری، ((ترجمه محمد قدسی)) تهران، شورای عالی انفورماتیک، ۱۳۷۶
- باریکلو، علیرضا، ((مسئولیت مدنی)) تهران، انتشارات میزان، چاپ سوم ۱۳۸۹
- باهری، محمد، ((نگرشی بر حقوق جزای عمومی))، تهران، انتشارات مجد، چاپ دوم، ۱۳۸۴
- بای، حسینعلی و پورقهرمانی، بابک، ((بررسی فقهی حقوقی جرایم رایانه‌ای))، چاپ اول، تهران، انتشارات پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، چاپ اول ۱۳۸۸

بهرامی احمدی، حمید، ((جزوه درس مسئولیت مدنی))، تهران: دوره کارشناسی ارشد، دانشگاه امام صادق (علیه السلام) ۱۳۸۵

بهرامی احمدی، حمید، ((سوء استفاده از حق مطالعه تطبیقی در حقوق اسلام و دیگر نظامهای حقوقی تهران)): دوره کارشناسی ارشد، دانشگاه امام صادق (علیه السلام) ۱۳۸۲

حسینی نژاد، حسینعلی، ((مسئولیت مدنی)) انتشارات جهاد دانشگاهی شهید بهشتی، ۱۳۷۰
جاوید نیا، جواد، ((جرائم تجارت الکترونیکی)) تهران، انتشارات خرسندی، چاپ دوم، ۱۳۸۸
جبعی العاملی، علی بن احمد (شهید ثانی) ((مسالك الافهام))، قم: مؤسسه معارف اسلامی. ۱۴۱۳ق

جعفری لنگرودی، محمدجعفر، ((ترمینولوژی حقوق))، تهران: انتشارات گنج دانش. ۱۳۷۸
جعفری لنگروی، محمدجعفر، ((مبسوط))، تهران، انتشارات گنج دانش، ۱۳۷۸
خرم آبادی، احمد، ((مسئولیت کیفری ارائه دهندگان خدمات اینترنتی))، اصفهان، انتشارات دادیار، چاپ اول ۱۳۹۱

خرم آبادی، عبد الصمد، ((تاریخچه، تعریف و طبقه بندی جرمهای رایانه ای))، مجموعه مقاله های همایش بررسی جنبه های حقوقی فناوری اطلاعات، معاونت حقوقی و توسعه قضایی قوه قضاییه، ۱۳۸۳

خزائلی، محمد، ((مسئولیت مدنی کارفرما ناشی از عمل کارگر))، تهران: انتشارات موسوی ۱۳۳۹

درویدیان، حسنعلی، ((جزوه مسئولیت مدنی))، تهران: دانشگاه تهران.. ۱۳۷۰ | 28

زراعت، عباس ((شرح مختصر قانون مجازات اسلامی ۹۲))، تهران، انتشارات ققنوس، چاپ

اول، ۱۳۹۲

زرگوش، مشتاق، ((مطالعه تحلیلی - تطبیقی مسوولیت مدنی دولت)) تهران، انتشارات میزان، چاپ

اول، ۱۳۹۰

زوردن، پاتریس؛ ((اصول مسئولیت مدنی))، مترجم ادیب، مجید، انتشارات میزان، چاپ

دوم، ۱۳۸۲

صفار، محمدجواد، ((شخصیت حقوقی))، تهران، انتشارات دانا، ۱۳۷۳

صفایی، حسین؛ «مالکیت ادبی و هنری و بررسی قانون حمایت حقوق مؤلفان و مصنفان و هنرمندان» شماره‌های ۶ و ۷ نشریه دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران،

۱۳۵۱؛ مجموعه مقالات حقوق مدنی و حقوق تطبیقی، نشر میزان، ۱۳۷۵،

عالی پور، حسن، ((حقوق کیفری فناوری اطلاعات))، تهران، انتشارات خرسندی، چاپ اول،

۱۳۹۰

عالی پور، حسن، جزوه درسی جزا عمومی ۳ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه

شهرکرد، سال تحصیلی ۱۳۹۲-

عامر، حسین، ((المسؤولية المدنية التقصيرية والعقديه))، مصر: بی.نا. ۱۳۳۶

غمامی، مجید، ((مسئولیت مدنی دولت))، تهران، انتشارات دادگستر ۱۳۷۶

فضلی، مهدی، ((مسئولیت کیفری در فضای سایبر)) تهران، انتشارات خرسندی، چاپ

اول، ۱۳۹۱

مرکز آموزش علمی-کاربردی
سازمان بهمانی شهرداری تهرانی
تهران

بنیاد علمی قانون یار برگزار می کند

با همکاری و حمایت معنوی
مرکز آموزش علمی-کاربردی سازمان همبازی شهرداری های استان اصفهان

همایش ملی

علمی- پژوهشی فقه و حقوق اسلامی

دکتر بهنام اسدی

مسئول برگزاری

ارکان کلیدی همایش

محورهای همایش:

پذیرش مقاله در تمامی زمینه های علوم تربیتی و روان شناسی (تمامی گرایش ها)، برنامه ریزی درسی
علوم مشاوره، فلسفه تعلیم و تربیت، آموزش و پرورش، آموزش الکترونیک، برنامه ریزی آموزشی عالی
علوم اجتماعی، فرهنگ، هنر (تمام گرایش ها)، ارتباطات اسلامی و سایر موضوعات مرتبط با علوم انسانی

دبیر اجرایی همایش:

دکتر امین امیریان فارسانی

رئیس هیأت داوران:

دکتر سعید سامانی مجد

رئیس شورای سیاست گذاری:

دکتر سعید خردمندی

۱۵ بهمن ماه ۱۳۹۸

اصفهان سالن اجلاس دانشگاه

جهت چاپ مقالات خود در دیگر همایش های قانون یار

کافیست فایل word مقاله خود را به همراه

شماره تماس به آدرس ایمیل زیر ارسال نمایید

phdsara@yahoo.com

ارسال مقاله در واتس آپ یا تلگرام به شماره

09100636002

همایش های علمی و پژوهشی، هر ساله در دو نوبت برگزار می شود

پایگاه های نمایه کننده مقالات همایش

Sponsored and Indexed by
CIVILICA
We Respect the Science

T
PBIN.com
Sponsored And Indexed

همایش های ایران
Symposia

CONF
PAPER

کنفرانس جوسو
Conference.com

انجمن تخصصی فقه و حقوق
انجمن تخصصی فقه و حقوق

انجمن تخصصی فقه و حقوق
انجمن تخصصی فقه و حقوق

انجمن تخصصی فقه و حقوق
انجمن تخصصی فقه و حقوق

انجمن تخصصی فقه و حقوق
انجمن تخصصی فقه و حقوق

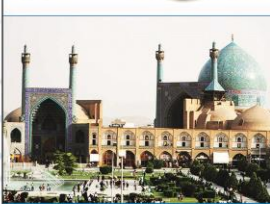
انجمن تخصصی فقه و حقوق
انجمن تخصصی فقه و حقوق

انجمن تخصصی فقه و حقوق
انجمن تخصصی فقه و حقوق

انجمن تخصصی فقه و حقوق
انجمن تخصصی فقه و حقوق

انجمن تخصصی فقه و حقوق
انجمن تخصصی فقه و حقوق

انجمن تخصصی فقه و حقوق
انجمن تخصصی فقه و حقوق

www.olomensani.IR

۰۲۱۶۶۹۷۹۵۱۹ - ۰۲۱۶۶۹۷۹۵۲۶ واحد صدور مدرک ۰۲۱۴۴۴۴۱۷۶۴

دبیرخانه همایش: تهران، میدان انقلاب، خ منیری جاوید، کوچه مینا، پلاک ۲۹، طبقه سوم

واحد مشاوره

همایش علمی پژوهشی فقه و حقوق اسلامی، موسسه قانون یار، مرکز علمی کاربردی سازمان همبازی شهرداری اصفهان، بهمن ۱۳۹۸